

Voor de natie, tegen het nationalisme

Hendrik De Man (1885-1953) en de Vlaamse beweging

OLIVIER BOEHME

Gedurende de laatste decennia heeft Hendrik De Man opnieuw de belangstelling weten te wekken van heel wat historici, sociologen en andere geïnteresseerden. De na de oorlog 'aangebrande' De Man, die in 1940 had gekozen voor de (of een) Nieuwe Orde, wordt weer erkend als een ongemeen creatief theoreticus van het socialisme. Eén aspect werd echter tot op vandaag steevast verwaarloosd: zijn houding tegenover en relatie met de Vlaamse beweging.¹ Nochtans zijn er zowel biografische elementen als geschriften van zijn hand en uitspraken door hem gedaan, die bewijzen dat ook de Vlaamse kwestie en het nationalisme in het algemeen hem hebben beziggehouden. In dit artikel trachten we op basis van teksten van De Man zelf en van het schaarse onderzoek dat aan dit thema gewijd is een overzicht te geven van die relatie. Zij kan o.i. niet gescheiden worden van De Mans denken in het algemeen en van zijn appreciatie van de in de eerste helft van deze eeuw uitermate succesvolle rechtse stromingen in het bijzonder: daarom zullen we aan zijn uiteenzettingen hieromtrent enige aandacht besteden. Dit artikel kan beschouwd worden als een *status quaestionis*, waarbij vele vragen rijzen die onopgelost blijven en die, naar wij hopen, zullen aanzetten tot verder onderzoek.

De jaren vóór de breuk van 1914

Hendrik De Man kwam uit een gezin waar zowel een burgerlijke, liberale als flamingantische gezindheid heerste. Zijn grootvader langs moeders kant was Jan Van Beers, één van de Vlaamse dichters uit het romantische tijdperk van het

1. Hier wordt ook op gewezen in: P. DE BUYSER, *De invloed van Hendrik De Man op de socialistische culturele beweging*, in: R. LARIDON e.a., *De actualiteit van het werk van Hendrik De Man: een culturele benadering*, Gent, 1987, pp. 13-16: "Hendrik De Man had ook een eigen visie op de Vlaamse kwestie, doch eigenaardig genoeg is dit aspekt van zijn denken steeds verwaarloosd geworden." (p. 15). Zo ook: J. CAPELLE, *Hendrik De Man een Vlaams socialist*, in: R. LARIDON e.a., *De actualiteit [...]*, pp. 33-34.

flamingantisme.² Jaren later, op het eerste Vlaams-socialistische Congres in 1937 (cf. infra), zou hij nog diens uitspraak in herinnering brengen: “*omdat de Vlamingen een assepoestertaal spraken voelden zij zich een assepoestervolk*”.³ Op die manier was voor De Man al van jongsaf duidelijk dat tussen sociale en culturele achterstand een nauw verband bestond en dat de emancipatie van de Vlamingen langs beide pistes, het sociaal-economische én het culturele, moest gebeuren. In zijn memoires schreef hij hoe de “*gehele lokale en familiale atmosfeer ongunstig voor het ontluiken van Belgische vaderlandse gevoelens*” was. Hij gaf zelf aan hoe de kosmopolitische sfeer van zijn vaderstad, de wereldhaven Antwerpen, de familie- en vriendschapsbanden met het buitenland, het Nederlandstalig bewustzijn (“*De taalgemeenschap verbond ons intellectueel meer met Nederland dan met Wallonië*”) en de in deze vrijzinnige familie wakker gehouden herinnering aan de geuzen van de zestiende eeuw geen echte identificatie met België toelieten. Dat wordt heel raak samengevat in: “*Als kind herinner ik me niet in mijn oorlogsspelen ooit een andere vlag te hebben gezwaaid dan oranje-blanje-bleu. De Belgische vonden wij lelijk, en het nationale lied belachelijk. In een woord, België was voor ons een ‘officiële’ realiteit, als een belastingsformulier of een procureur des konings, maar niet een vaderland in de echte zin van het woord.*”⁴ Dat betekent daarom nog niet dat er van een echt antibelgicisme sprake was, maar wel van een vrijzinnige, Nederlandstalige en anti-etatistische instelling. Dat weerhield hem er ook van om, zoals zijn vader, een militaire carrière na te streven. Hij ging liever aan de universiteit studeren. Als student in Gent richtte hij in 1905 *Ter Waarheid* op, samen met een groepje studenten dat de Vlaamse beweging in een andere richting wilde sturen: zij moest militanter en minder romantisch worden.⁵ Zij splitsten zich af van het liberaal georiënteerde ‘t Zal wel gaan’ en wilden niet liberaal én Vlaams, maar socialistisch én Vlaams zijn.⁶ De dialoog tussen socialisme en Vlaamse beweging begon rond de eeuwwisseling op gang te komen. Op 9 mei 1905, en later op 29 mei, organiseerden de studenten van ‘Ter Waarheid’ in het Gentse socialistische partijgebouw ‘Ons Huis’ een debat met de leider van het Gentse socialisme, Edward Anseele. Op de vraag om de Vlaamse zaak tot de zijne te maken antwoordde deze

2. P. DE BUYSER, *De invloed [...]*, pp. 13-15.

3. H. DE MAN, *De sociale en economische toekomst van Vlaanderen*, in: *Verslag van het Vlaamsch Socialistisch Congres op zaterdag 20, zondag 21 maart 1937*, Deurne-Antwerpen, [1937], p. 241.

4. H. BALTHAZAR (ed.), *Hendrik De Man. Persoon en ideeën. I. Autobiografie met een inleiding door H. Brugmans*, Amsterdam-Antwerpen, 1974, p. 92. Deze autobiografie werd samengesteld door M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN op basis van de drie versies van De Mans memoires: *Herinneringen* (1941), *Cavalier seul* (1948) en *Gegen den Strom* (1953).

5. J. CAPELLE, *Hendrik De Man [...]*, p.34.

6. R. WILLEMYS, *Ter Waarheid*, in: J. DELEU e.a. (ed.), *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, dl. 2, Tiel-Utrecht, 1973, pp. 1654-1655.

de jonge flamingantische en socialistische studenten: “U wil dat wij ons aan het hoofd plaatsen van de Vlaamse beweging, goed, maar vraag dan aan uw Vlaamse professoren om naar het volk te komen.”⁷ De Man beweerde dat Anseele tijdens dit debat bekeerd werd.⁸ Zelf is hij in het debat niet veel tussenbeide gekomen, maar hij schreef wel twee artikels in *Vooruit*. In een eerste hield hij een pleidooi voor samenwerking tussen intellectuelen en arbeiders: vooral de eersten hadden tot taak zich in te zetten voor de ontvoogding van de laatsten.⁹ Opvallend is dat hij nog vanuit een burgerlijk referentiekader redeneerde: het ging erom burgerlijke waarden als ‘zuiverder kunstgenot’, ‘verfijning’ e.d. op de arbeidersklasse over te dragen. Een nieuwe levensstijl en -visie zaten er nog niet in. Het tweede artikel ging over iets concreets: de vervlaamsing van de Gentse universiteit en de terughoudendheid van de socialistische fractie in het parlement, onder leiding van Anseele, tegenover het wetsvoorstel van Pieter Daens daaromtrent.¹⁰ Het gebrekkig opgestelde voorstel zou het toevoegen van amendementen noodzakelijk maken en zo “wordt maar al te goedwillig een poortje opengezet door ‘t welk sommige klerikalen en liberale pseudo-flaminganten op tijd en stond zouden kunnen wegslibberen”, pseudo-flaminganten die in werkelijkheid de vervlaamsing van de Gentse hogeschool “naar den duivel wenschen”. Een van die gebreken bestond erin dat Daens het in zijn wetsvoorstel had over de universiteit in haar geheel, terwijl De Man betoogde dat de technische scholen, die naast de klassieke faculteiten waren opgericht en waar onder meer ingenieurs werden opgeleid, vooralsnog niet konden vernederlandst worden. Luik en Gent hadden immers elk hun eigen gespecialiseerde technische afdelingen en voor de Franstaligen die in Gent studeerden zou dan een vacuüm gecreëerd worden. Bovendien zouden de staatsadministraties, zoals bruggen en wegen, moeten volgen in de vernederlandsing. Die pragmatische houding was typisch voor de Belgische Werkliedenpartij (BWP). Ook met betrekking tot de hele Vlaamse kwestie gold ze: de sociale strijd en de solidariteit tussen Vlaamse en Waalse arbeiders stonden op de voorgrond, echter niet de discussies zoals die rond de Vlaamse beweging.¹¹ Bij de socialisten was die evenmin

7. M. BRÉLAZ, *Henri De Man. Une autre idée du socialisme*, Genève, 1985, p. 536. Zie in verband met dit initiatief in ‘Ons huis’ ook: H.J. ELIAS, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte. Vierde deel. Taalbeweging en cultuurflamingantisme. De groei van het Vlaamse bewustzijn 1883-1914*, Antwerpen, 1965, p. 138 en pp. 269-271.

8. H. BALTHAZAR, *Hendrik De Man. Persoon en ideeën V. Een halve eeuw doctrine. Verspreide geschriften*, Amsterdam-Antwerpen, 1976, pp. 35-39.

9. *Dagblad Vooruit*, 6 mei 1905, afgedrukt in: H. BALTHAZAR, *Hendrik De Man [...] V [...]*, pp. 41-43.

10. H. DE MAN, De Vervlaamsching der Gentsche [sic] Hoogeschool, in: *Dagblad Vooruit*, 29 mei 1905, p. 2.

11. A. PLETINCKX, *Van relatieve eenheid naar scheiding: het Vlaams-Waals probleem*, in: J. BREPOELS e.a., *Eeuwige dilemma's. Honderd jaar socialistische partij*, Leuven, 1985, pp. 97-101.

als bij de liberalen en katholieken vóór de Eerste Wereldoorlog in hun politiek programma geïntegreerd. Ze geloofden dat de overwinning van de democratie het probleem vanzelf zou oplossen. Dit betekende niet dat de problematiek op zich niet ernstig werd genomen: punt vijf van het verkiezingsprogramma van 1895 voorzag het recht voor alle inwoners in België om bestuurd, onderwezen en berecht te worden in hun eigen taal en in 1898 stemden de meeste socialisten in het parlement voor de Gelijkheidswet, inclusief 'le patron' Emile Vandervelde. Vooral bij het Antwerpse socialisme schoot het flamingantisme wortel.¹² De Antwerpenaar De Man is daar een voorbeeld van.

Ook na de mislukking rond de Gentse universiteit bleef hij niet bij de pakken zitten. Nadat hij uit Leipzig met zijn doctorstitel in de sociologie op zak was teruggekeerd, richtte hij in 1910 de 'Centrale voor Arbeidersopvoeding' op. Dit initiatief lag in de lijn van de 'volkshogescholen' die toen al in heel Europa opgericht waren.¹³ In Gent werd al in 1892 'Hoger onderwijs voor het volk' uitgaande van de universiteit voorzien, naar het voorbeeld van de 'University-extension'-beweging in Engeland. In Wallonië waren al socialistische activiteiten in die zin ontplooid. Zo werd er een zondagsschool voor de arbeiders in Brussel ingericht door de Landelijke Raad van de BWP. De cursussen werden er in het Frans gegeven.¹⁴ De Man noemde het dan ook terecht een grote vooruitgang dat deze zondagse leergangen nu gesplitst werden in een Nederlandstalige en een Franstalige afdeling. Bovendien werden nu ook echte lessen gegeven en geen voordrachten meer gehouden zoals voorheen en werd de helft van de tijd voorzien voor praktische oefeningen. Die aanpak diende een prioritair doel: de opleiding van bruikbare kaderleden voor de partij. Voor de vaste secretarissen werden trouwens in de week zowel een Vlaamse als een Franstalige syndicale school ingericht. Voor zijn plannen kon De Man rekenen op de financiële steun van Ernest Solvay, industrieel en hoogleraar aan de ULB.¹⁵ Alleen een uitverkoren groep van zesendertig arbeiders kon per jaar ingeschreven worden. De Man nam zelf de cursussen geschiedenis voor zijn rekening, die de geschiedenis van de klassenverhoudingen en -strijd behandelden. Na de Eerste Wereldoorlog werd dit onderwijs onder de benaming 'Arbeidershogeschool' voortgezet. Dankzij de steun van de verschillende sociale organisaties konden twintig tot dertig studenten er

12. J. HUNNIN, Van Brussel naar Antwerpen. De verhuis van Camille Huysmans na de Eerste Wereldoorlog, in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, jg. 77, 1994, afl. 3-4, pp. 223-237.

13. M. VAN HAEGENDOREN, *Van werken krijg je vuile handen. De Belgische Werkliedenpartij 1914-1940*, Amersfoort-Leuven, 1988, pp. 101-102.

14. H. DE MAN, Eene Nationale Vlaamsche Partijschool, in: *Dagblad Vooruit*, 19 september 1911, p. 6.

15. M. VAN HAEGENDOREN, *Van werken [...]*, pp. 101-102.

telkens voor twee jaar een vorming krijgen. De Man werkte met zijn educatieve activiteiten niet alleen aan het intellectuele en culturele peil van een deel van de – ook Vlaamse – arbeidersbevolking, met die opleidingscentra voor de partijkaders kreeg hij eveneens een aanzienlijke impact op de BWP.

Groeïende polarisatie

Aan het begin van de twintigste eeuw was ook binnen de BWP de Vlaamse kwestie belangrijk genoeg geworden om daarover ernstige meningsverschillen te doen rijzen. Al vóór de Eerste Wereldoorlog was erover gediscussieerd of de Vlaamse taalrechten alleen voor Vlaanderen of voor heel België moesten gelden, wat zijn belang had voor de Vlaamse arbeiders die in Wallonië werkten.¹⁶ Om een frontale confrontatie binnen de partij te vermijden bleef de Vlaamse kwestie vooralsnog een vrije aangelegenheid binnen de BWP. De meest vooraanstaande socialistische flamingant was Camille Huysmans, die zich in 1910-1911 als een van de ‘drie kraaiende hanen’ opwierp voor een Vlaamse universiteit Gent. Rond dezelfde periode echter, in 1909-1910, begon aan de andere kant het wallingantisme de kop op te steken. Vele Franstaligen voelden zich hoe langer hoe meer onbehaaglijk bij het toenemende Vlaamse zelfbewustzijn. De Waalse socialist Jules Destrée, die in 1912 in zijn *Lettre au Roi* schreef dat er geen Belgen meer waren, nam de leiding op zich van deze Waalse reactie en stuurde zelfs aan op de bestuurlijke scheiding van België. Op die manier trok in Wallonië het socialisme het wallingantisme naar zich toe, terwijl in Vlaanderen de Vlaamse beweging in overwegende mate gedragen werd door de katholieke strekking. De Franstalige katholieken gingen evenwel niet mee met Destrées ideeën; anderzijds werd de overgang van een tegenover België loyale Vlaamse beweging naar een anti-Belgisch Vlaams-nationalisme in de hand gewerkt door het voor een groot deel vrijzinnige en bovendien door Nederlandse protestanten, geïnspireerde activisme. Het activisme, waarin te Antwerpen ook links-georiënteerde figuren een allerm minst onbelangrijke rol hadden gespeeld, vormde het begin van een almaar sterker wordende Vlaamse centrifugale beweging. Dit en het internationalisme van onder meer Huysmans, de ‘man van Stockholm’, dat in Vlaanderen groter was dan over de taalgrens, veroorzaakten een wrijving met de Waalse zijde van de BWP, die zich toch nog altijd meer met België identificeerde.¹⁷

16. A. PLETINCKX, *Van relatieve eenheid [...]*, p. 103.

17. A. PLETINCKX, *Van relatieve eenheid [...]*, pp. 106-107. Voor Huysmans internationalistische streven zie: W. GELDOLF, *Stockholm 1917: Camille Huysmans in de schaduw van titanen*, Antwerpen, 1996.

Intussen maakte De Man persoonlijk ook een nieuwe intellectuele ontwikkeling door, die ook op zijn denken over Vlaanderen en het nationalisme een licht kan werpen.

Nieuwe wegen

In 1922 vestigde De Man zich met zijn gezin in Darmstadt, nabij Frankfurt am Main.¹⁸ Vanaf datzelfde jaar doceerde hij aan de 'Akademie der Arbeit', verbonden aan de in 1914 gestichte universiteit van Frankfurt. Deze academie was verwant aan de Belgische Arbeidershogeschool. De Man kwam op die manier in nauw contact met het nieuwe Duitse geestesleven van na de oorlog. In het belangwekkende boek *Zur Psychologie des Sozialismus* (1926) toonde hij interesse voor de psychologie.¹⁹ Daarin was hij een kind van zijn tijd. Zelf gevormd door het marxisme, zette hij zich nu af tegen het economisch determinisme en rationalisme van Marx. Diens mechanistische benaderingswijze liet volgens hem onvoldoende ruimte voor de spontaneïteit van de menselijke gedragingen. Niet alle culturele en maatschappelijke verschijnselen konden verklaard worden vanuit economische factoren. Hiermee sloot De Man aan bij de historische sociologie van zijn tijd. Zijn psychologische benaderingswijze was beïnvloed door Sigmund Freud en Vilfredo F.D. Pareto. Die laatste wordt beschouwd als de grondlegger van de psychologische benaderingswijze van sociologische problemen. Pareto zou met zijn 'elite-theorie' ook de Revolutie van rechts, met name het fascisme, ideologisch van nut zijn. De Mans fundamentele vervreemding van Marx speelde ook daar waar het om de beoordeling van het nationaliteitenprobleem ging. Voor Marx moesten alleen de 'historische' nationaliteiten, die hun plaats in het historische wereldproces hadden en die zich in de richting bewogen van een socialistische revolutie, ondersteund worden, terwijl 'onhistorische' nationaliteiten niets meer verdienden dan op te gaan in de andere.²⁰ In het begin van de jaren twintig echter bleek er van de door Marx gedroomde internationale proletarische revolutie niet veel in huis te komen: de arbeiders definieerden hun belangen overwegend in relatie tot hun nationale gemeenschap en niet tot de arbeidersklasse van andere landen, waarvan de belangen eventueel in tegenspraak konden zijn met die van henzelf.²¹ Een

18. Voor de biografische informatie die volgt: M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik De Man. Een biografie*, Antwerpen-Utrecht, 1972.

19. M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik De Man [...]*, pp. 140-146.

20. M. BRÉLAZ, *Henri De Man [...]*, p. 532. Zie in dit verband ook: W. VAN ROOY, *Marxisme en de 'geschiedloze volkeren'*, in: R. DETREZ en J. BLOMMAERT (ed.), *Nationalisme. Kritische opstellen*, Berchem, 1994, pp. 228-241.

21. M. BRÉLAZ, *Henri De Man [...]*, pp. 533-534.

oorspronkelijk door de internationale revolutionaire stemming versterkt proletarisch bewustzijn maakte een politieke wil los die zich uiteindelijk alleen maar kon uiten binnen een nationaal kader. De Man zag in dat om die reden elke verhoging van het klassenbewustzijn in feite telkens een nieuwe band smeedde tussen dit nationale milieu en de sociale beweging. Andermaal sprak hij Marx tegen wanneer hij stelde dat een nationaliteit meer is dan een juridische of ideologische superstructuur en elke nationaliteit een eigen karakter heeft door haar taal, geschiedenis, cultuur en psychologie: het zijn elementen die haar stuk voor stuk constitueren. “*De wereldhandel volstaat niet om wereldburgers te maken.*”²² Met een dergelijke uitspraak verwijderde hij zich een heel eind van Marx’ economistische denken. De Man koppelde zijn positieve appreciatie van het nationalisme evenwel aan een internationalistische houding. Dit internationalisme was oorspronkelijk gedragen door de burgerij met haar handelsgeest en kosmopolitisme, maar diezelfde bourgeoisie had het uiteindelijk met haar imperialisme verraden.²³ Het was niet het enige verraad van de burgers dat De Man aankloeg. Het internationalisme moest nu door de socialistische beweging mét respect voor de verschillende nationaliteiten voortgezet worden. Waar de Franse socialistische voorman Jean Jaurès had gesteld dat het internationalisme moest gedragen worden door het socialisme, daar had de Oostenrijkse socialist Otto Bauer hetzelfde beweerd met betrekking tot het nationalisme. Tijdens zijn studieverblijf in Wenen gedurende het wintersemester 1907-1908, was het De Man al opgevallen dat aan de universiteit de sfeer vertroebeld werd door relletjes tussen studenten van verschillende nationaliteiten.²⁴ Karl Renner en Otto Bauer waren in Oostenrijk de woordvoerders van een socialisme dat het gegeven van de nationaliteiten, in de Donaumonarchie een groeiend en uiteindelijk voor de Habsburgers fataal probleem, erkende. Bauer zag voor de Internationale een taak weggelegd om de mensheid in nationale autonome gemeenschappen te organiseren en wilde dus zowel de socialistische als de nationalistische massabewegingen opvangen. In navolging van die gedachtegang moest ook voor De Man de internationale gemeenschap berusten op erkende nationale autonomie en zouden Europa en de wereld evolueren naar een juridische supranationale eenheid met contractuele verbanden.²⁵ Dit laatste diende de vrede, want in plaats van met oorlogen zouden mogelijke conflicten tussen de verschillende nationaliteiten worden opgelost door onderhandeling en contract.

22. M. BRÉLAZ, *Henri De Man [...]*, p. 534. Geciteerd uit: H. DE MAN, *De Psychologie van het Socialisme*, p. 280. (Franse vert.: *Au delà du marxisme*, Bruxelles, 1e ed., 1927; Paris, 1929; Paris, 1974).

23. H. DE MAN, *Au delà du marxisme*, p. 283.

24. M. BRÉLAZ, *Henri De Man [...]*, p. 531. Over het ideeëngoed van Karl Renner en Otto Bauer, zie ook: S. MATTI en M. VAN DER LINDEN, *Austromarxisme en nationalisme: Karl Renner en Otto Bauer*, in: R. DETREZ en J. BLOMMAERT, *Nationalisme [...]*, pp. 242-252.

25. M. BRÉLAZ, *Henri De Man [...]*, p. 534.

Wat De Mans ideeën betekenden voor zijn opstelling tegenover de Vlaamse zaak, werd in 1931 duidelijk. In dat jaar werd De Man door de Antwerpse federatie van de BWP gevraagd om zijn ideeën omtrent het nationaliteitenvraagstuk te komen preciseren. Want, zo kreeg hij te horen, vele Vlaams-nationalisten beriepen zich op de ideeën in *De Psychologie van het Socialisme* om een nationalisme te rechtvaardigen dat soms fascistische trekjes vertoonde. Vele, vooral jonge socialisten daarentegen beriepen zich op De Mans geschriften om een meer energieke internationalistische koers te varen.²⁶ De Mans voordrachten voor het 'Werk van den Vrijen Tijd' in Antwerpen en de 'Socialistische Studiekring' in Gent resulteerden in de te Frankfurt uitgeschreven brochure *Nationalisme en socialisme*.²⁷ Hierin werd uitvoeriger dan in de voordrachten de Vlaams-Belgische nationaliteitenkwestie in het kader van de algemene verhoudingen tussen nationalisme en socialisme behandeld.

Voor De Man was het begrip 'natie' een fenomeen dat al teruggaat tot op het einde van de Middeleeuwen. Het huidige nationalisme echter dateerde van het einde van de achttiende en van de negentiende eeuw, toen een natie niet langer beschouwd werd als het territorium van een vorst, maar als de uitdrukking van de wil van een volk om samen te leven.²⁸ Het natiebegrip dat De Man hier dus hanteerde was dat van Rousseau, dat een ander is dan het etnische van Herder. Rousseau had zijn natieconcept ontwikkeld uitgaande van de rede: van nature was de mens goed en kende hij dus ook het goede en redelijke. Dit kwam tot uiting in de '*volonté générale*': de wil van de gemeenschap van vrije individuen had het per definitie bij het rechte eind. Dit impliceerde meteen dat het individu bij een discrepantie tussen zijn eigen wil en de algemene zich 'redelijkerwijze' voor de waarheid van deze laatste moest buigen. Op zijn manier was ook Rousseaus natiebegrip organicistisch en gebaseerd op de idee van een ongerepte, utopische 'voortijd'. Deze gedachtegang inspireerde ook zijn socialisme en ecologisme *avant la lettre*. Een bepaalde vorm van totalitarisme was er niet vreemd aan. (Dit werpt misschien een licht op De Mans latere ontwikkeling, hoewel van een uitgesproken controverse tussen De Man en Rousseau geen sprake is. Zelfs in het hier geschetste verband valt diens naam niet.)

De Man onderscheidde nog drie vormen waarin dit nationalisme zich kan uiten:

26. M. BRÉLAZ, *Henri De Man [...]*, pp. 534-535. Brélaz baseert zich op H. DE MAN, *Nationalisme et Socialisme*, Bruxelles-Paris, 1932, p. 3.

27. H. DE MAN, *Nationalisme en Socialisme*, Brussel, [1931]. De laatste twee hoofdstukken, die over Vlaanderen en België gaan, werden in hedendaags Nederlands herdrukt: H. DE MAN, *Vlaanderen tussen nationalisme en socialisme*, s.l., s.a.

28. M. BRÉLAZ, *Henri De Man [...]*, pp. 535-536. Brélaz baseert zich op H. DE MAN, *Nationalisme et Socialisme*, p. 8.

competitief, autoritair en vrijheidsnationalisme.²⁹ Vooral de laatste twee vormen zijn hier van belang. Op België en het Belgische nationalisme toegepast, betekende dit dat het Frans gediend had om de sociaal-economische en politieke positie van de bezittende klasse in Vlaanderen, van de Franstalige Vlamingen dus, te ondersteunen.³⁰ Hier was sprake van een autoritair nationalisme, want *in casu* had de taal dienst gedaan als instrument voor sociale onderdrukking. Dit had de Vlaamse beweging, die in het teken stond van het vrijheidsnationalisme, uitgelokt en dit laatste vormde de schakel tussen flamingantisme en socialisme. Dit vrijheidsnationalisme beperkte zich niet tot de materiële belangen, want Frans leren om sociale promotie te maken neemt de vernedering niet weg. De Man gaf hier een stem aan de verontwaardiging over de vernedering en het onrecht terzake. De schrijver van *De Psychologie van het Socialisme* oversteeg andermaal het orthodoxe en eendimensionaal materialistische marxisme. De taalgemeenschap verbindt zo niet alleen mensen met eenzelfde taal, maar ook het heden met het verleden, waarin het collectief zich heeft gevormd en waarin de taal een intieme samenwerking met de biologische en sociale erfenis is aangegaan. Met dit parallelisme tussen sociale en nationale verdrukking correspondeerde de simultane afwezigheid van sociale rechten en de ruime aanwezigheid van analfabetisme met het verdwijnen van de volkstaal als schrijftaal ten voordele van een vreemde taal.³¹ De Mans psychologische inzichten leerden hem ook dat een dergelijke langdurige vernedering compenserende repressieve reacties van de zijde van de vernederde partij kan oproepen. Vele socialisten verwijderden zich van het Vlaams-nationalisme, ondanks hun steun aan de gelijkheid van de talen in het onderwijs, het leger, het gerecht en de administratie. De Man weet dit aan het feit dat, naarmate de taalgelijkheid vorderde, het nationalisme meer en meer een doel op zichzelf begon te worden.³² (Men zou er ook kunnen op wijzen dat de belangstelling vanwege het socialisme voor de 'burgerlijke' Vlaamse beweging altijd al gering was geweest. Maar dit roept dan weer nieuwe vragen op, zoals: wat is 'burgerlijk?', wat is 'de middenstand'? en waren vele aanvoorders van de sociale beweging ook niet van burgerlijken huize?) Met Alfred Adlers theorie van het minderwaardigheidscomplex beoordeelde hij de compensatie van de achteruitstelling door gemeenschapszin als gezond, maar de compensatie door de poging om macht en meerderwaardigheid te verwerven over anderen als pathologisch.³³ Elk vrijheidsnationalisme bevat de kiem van een autoritair nationalisme; een voorbeeld van het eerste noemde hij het

29. H. DE MAN, *Nationalisme et Socialisme*, p. 11.

30. H. DE MAN, *Nationalisme et Socialisme*, p. 26.

31. M. BRÉLAZ, *Hendrik De Man [...]*, p. 536.

32. M. BRÉLAZ, *Hendrik De Man [...]*, pp. 537-538. H. DE MAN, *Nationalisme et Socialisme*, pp. 31-32.

33. H. DE MAN, *Nationalisme et Socialisme*, p. 39.

Tsjechoslovaaks nationalisme van Tomàs Masaryk, de eerste president van de in 1919 opgerichte Tsjechoslovaakse republiek, dat contrasteerde met Józef Pilsudski's autoritair geworden Poolse nationalisme. Nationale haat en zelfredzaamheid absorberen bij deze laatste vorm alle levende krachten waaraan de intellectuele en de sociale vooruitgang nood hebben.³⁴

Indien de Vlamingen geen slagveld wilden zoals in Ierland of Macedonië, moesten ze – dat drukte De Man hun op het hart – de Vlaamse beweging binnen de perken houden.³⁵ Het vrijheidsnationalisme, de beweging voor culturele en administratieve autonomie, mocht in Vlaanderen geen machts- en prestige-nationalisme worden. Alles hing af van de juiste verhouding tussen de Vlaamse en de sociale beweging, van de koppeling van de oplossing van de taalkwestie aan de sociale strijd voor 'volksverheffing'.

De socialistische Vlamingen hadden dan ook twee redenen om flamingant te zijn, waar de niet-socialistische er maar één hadden, namelijk *"omdat ik Vlaming én socialist ben"*.³⁶ Het socialisme raakt de kern van alle nationale onrechtvaardigheid, omdat het zowel sociaal als democratisch en internationaal is: de 'Franse' klassenheerschappij mocht niet vervangen worden door een 'Vlaamse', en aan de internationale machtsstrijd, het militarisme en de oorlog moesten maar eens een einde komen.³⁷ Een belangrijke preoccupatie van de socialist De Man speelde een rol bij zijn oproep voor een gematigde Vlaamse beweging: de emancipatiestrijd moest zich niet keren tegen de Waalse strijdmakers, maar moest gevoerd worden samen mét hen.³⁸ Het socialisme wilde immers gerechtigheid voor alle nationaliteiten en talen en de volkstaal moest hiervoor een werktuig zijn *binnen* het volk. Camille Huysmans, die zich als één van de eersten had ingespannen om aan de Walen duidelijk te maken welke de Vlaamse gerechtvaardigde eisen waren, kreeg dan ook lof toegezwaaid, al liet De Man zich meteen ontvallen dat hij zich met Huysmans' opvattingen lang niet altijd kon vereenzelvigen.

In De Mans optiek had elke natie recht op zelfbestuur, maar wat was voor hem het criterium om van een natie te spreken? Zoals reeds gesteld hanteerde De Man een Rousseauaanse definitie van de natie: *"natie is de geheelheid van mensen, die een eigen staat wensen te vormen of te blijven vormen. Dat is dus eene kwestie, die principieel alleen maar door den vrijen wil van de betrokkenen kan beslist worden. En in geval van twijfel is er een zeer eenvoudig middel om die wil vast te stellen: de stemming op grond van 't algemeen, gelijk en geheim stemrecht."*³⁹ Bleef echter het probleem

34. H. DE MAN, *Nationalisme et Socialisme*, p. 69.

35. H. DE MAN, *Nationalisme en Socialisme*, p. 78.

36. H. DE MAN, *Nationalisme en Socialisme*, p. 79.

37. H. DE MAN, *Nationalisme en Socialisme*, p. 80.

38. H. DE MAN, *Nationalisme en Socialisme*, p. 81.

39. H. DE MAN, *Nationalisme en Socialisme*, pp. 85-86.

van de minderheden binnen en buiten de grenzen van elke natie.⁴⁰ Met grenzen loste je zo'n probleem niet op. Daarom was Woodrow Wilson in 1919 mislukt. De enige oplossing bestond erin de soevereiniteit van de nationale staten in te perken, de nationale minderheden lokale rechten en autonomie te verlenen en protectionisme en militarisme af te schaffen, kortom: de grenzen hun betekenis te ontnemen op de weg naar hun volledige afschaffing. De Man wilde de persoonlijke keuze voor een bepaald natie- en staatsverband onafhankelijk maken van de woonplaats, nog beter echter vond hij de keuze voor het wereldburgerschap als burger van de Volkenbond of de wereldunie. Opdat alle nationaliteiten aan hun trekken zouden komen, schreef hij bij voorkeur federalisme en zo weinig mogelijk separatisme voor, zolang het staatsverband maar op de vrije wil van de bondgenoten berustte.⁴¹ Dat federalisme moest niet alleen leiden tot zelfbestuur van de verschillende taaleenheden, maar ook bij plaatselijke eenheden en zelfs bij beroepseenheden. De onmiskenbare idee van subsidiariteit die hier achter steekt, houdt ook verband met de corporatistische denkbeelden die De Man in de jaren dertig ontwikkelde. Maar daarover later meer.

De Man stelde België voor de keus: "*Op België komt het aan. Met België als 't kan, zonder België als 't moet!*"⁴² Een duidelijke waarschuwing dus aan België met zijn halfslachtige maatregelen en hervormingen die niet bepaald op tijd kwamen. Voor De Man bleef het wel een feit dat de separatistische oplossing niet overeenstemde met de ware aard van het Belgische nationaliteitenprobleem, want waar het bij de Ieren (in het Britse Rijk) en de Tsjechen (in de Donaumonarchie) om verdrukte *minderheden* gaat, daar vormen de Vlamingen binnen de Belgische staat een *meerderheid*.⁴³ De Vlamingen werden dus niet zoals de andere verdrukte nationaliteiten door een nationale meerderheid onderdrukt, maar werden door een klassenmacht vernederd. Waar het voor De Man op aan kwam, was niet te veel te verwachten van de staat, maar wel van de sociale en culturele inspanningen van het volk zelf. Niet naar een sterke eigen staat moesten ze streven, maar naar een van elk centralistisch, militaristisch en protectionistisch staatsgezag zo veel mogelijk losgekoppelde en zo lokaal mogelijk georiënteerde autonomie binnen een federalistisch staatsverband. Van een jacobijns, etatistisch socialisme kon De Man allerm minst beschuldigd worden. Veeleer vertoont zulk een denken gelijkenis met het naar zo weinig mogelijk staat en zo veel mogelijk plaatselijke autonomie strevend anarchisme. Maar ook de katholieken met hun traditioneel gekoesterde subsidiariteit kon een dergelijk toekomstbeeld niet helemaal onwelgevallig in de

40. H. DE MAN, *Nationalisme en Socialisme*, pp. 86-87.

41. H. DE MAN, *Nationalisme en Socialisme*, p. 88.

42. H. DE MAN, *Nationalisme en Socialisme*, p. 89.

43. H. DE MAN, *Nationalisme en Socialisme*, pp. 90-91.

oren klinken. De Man voerde, zoals hij het zelf uitdrukte, “*strijd voor de natie, tegen het nationalisme*”, want “*door alle nationaliteiten te bevrijden, worden alle nationalismen overbodig*”.⁴⁴ Hoewel De Man niet opteede voor een etnisch natiebegrip, maar voor een dat gebaseerd was op de vrije wil van de enkeling en hij Vlaanderen en de Vlamingen niet met zoveel woorden vastpinde op een historische of ander-soortige ‘substantie’, scheen voor hem het ‘Vlaming-zijn’ wel een onbetwisbare realiteit te zijn.

Van het nationale socialisme tot nationaal-socialisme

Volgens Hendrik J. Elias heeft De Man met zijn opvattingen over de Vlaamse beweging een groot deel van de socialistische jongeren in Vlaanderen de mogelijkheid gegeven om hun ‘vrijheidsnationalisme’ vruchtbaar te maken in hun strijd voor het socialisme.⁴⁵ De Man leverde inspanningen om een sociaal-democratisch nationalisme te formuleren. Hij deed dat niet alleen omdat hij zowel het nationalisme als het socialisme ernstig nam, maar ook omdat een derde beweging, die toen volop aan haar opgang bezig was, hem niet onbewogen liet: het fascisme. Uit de term die hij zowel voor de Duitse, Italiaanse en mogelijk andere varianten aanwendde, ‘nationaal-fascisme’, blijkt al dat hij een nauw verband zag tussen een overspannen nationalisme en deze rechts-radicalen ideologie. Dezelfde psychologisch georiënteerde benadering als die waarmee hij het socialisme herinterpreteerde hanteerde hij ook wanneer hij het fascisme probeerde te duiden, zoals in *Sozialismus und National-Fascismus*.⁴⁶

In 1933 ontwierp Hendrik De Man, noodgedwongen teruggekeerd uit nazi-Duitsland, zijn *Plan van de Arbeid*. In *De Socialistische Idee*, een boek dat in datzelfde jaar verschenen was, had hij ook al zijn ideeën uiteengezet rond het plansocialisme.⁴⁷ Met het plansocialisme wilde hij een socialistisch alternatief bieden voor het door de socialistische partijen van West-Europa aangehangen reformisme. Dit reformisme werd als een te beperkte en te passieve politiek gezien, waarbij de staat niet echt gestalte gaf aan een ordening zoals die vanuit socialistisch

44. M. BRÉLAZ, *Henri De Man [...]*, p. 539. H. DE MAN, *Nationalisme et Socialisme*, p. 83.

45. H. DE MAN, *Vlaanderen tussen nationalisme en socialisme*, p. 289. Een nadere referentie wordt daar niet opgegeven.

46. H. DE MAN, *Sozialismus und National-Fascismus*, Potsdam, 1931. Zie ook: H. DE MAN, *Het nieuwe Duitse nationaal-socialisme*, in: H. LAUENT en E. FUETER (eds.), *Europäisches Staatenbild-Tableau Politique de l'Europe, 1931-32, Heft des Schweizerischen Hochschulanatoriums*. Nederlandstalige vertaling in: H. BALTHAZAR, *Hendrik De Man [...] V [...]*, pp. 253-265.

47. H. DE MAN, *Die Sozialistische Idee*, Jena, 1933. M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik De Man [...]*, pp. 159-173.

standpunt gewenst mocht worden. De Man was zeker niet de uitvinder van het plansocialisme. Hij pikte een idee op die in Duitsland al circuleerde en daar zelfs al in praktijk gebracht was door Walter Rathenau met zijn *Planwirtschaft*. Walter Rathenau, Duits ondernemer en politicus, was er tijdens de Eerste Wereldoorlog in geslaagd Duitsland, ondanks de blokkade van de geallieerden, van grondstoffen te voorzien en de oorlogseconomie effectief te organiseren. Het plan-De Man voorzag een aantal bijzonder diepgaande maatregelen: de nationalisatie van de kredietinstellingen en de basisindustrieën, een minder internationalistisch en meer op het nationale niveau gerichte socialistische politiek, de uitbouw van een sterke staat, met name van een sterke uitvoerende macht die op de economie en het grootkapitaal (banken en industriële trusts) een strakke controle zou kunnen uitoefenen. Verder zou het parlement teruggebracht worden tot één kamer, bijgestaan door consultatieve *Raden*, die op corporatieve wijze zouden worden samengesteld en waarbij mensen van buiten het parlement zouden worden betrokken. Toen al ergerde De Man zich aan de door hem vermeende ‘incompetentie’ van vele parlementsleden en stelde hij zich vragen bij de parlementaire democratie. Deze houding en de niet te ontkennen autoritaire karaktertrekken zouden ertoe kunnen leiden om Hendrik De Man in de sfeer van de Revolutie van rechts te plaatsen: hierdoor zou zijn keuze voor de Nieuwe Orde in 1940 uitgelegd kunnen worden als eindpunt van een ‘logische’ ontwikkeling. Ook zijn verdere ontwikkeling zou gebruikt kunnen worden ter ondersteuning van deze stelling. We willen ons echter niet wagen aan de verregaande conclusie dat De Man met zijn ideeën al vóór, of zelfs na 1940, in de Revolutie van rechts stond. Dat er niet onbelangrijke raakpunten waren met de tijdsgeest wordt daarmee niet ontkend. Nochtans bleef De Man trouw aan zijn analyse van het ressentiment en bewust van het gevaar dat ontstond wanneer het sociale ressentiment omsloeg in een nationaal ressentiment: dat was immers de oorzaak, zowel van een overspannen nationalisme als van het fascisme. Het nationalisme vormde volgens De Man een centraal concept in het rechtse denken. In *De Socialistische Idee* zag hij in de angst van de (nieuwe) middenklasse om te dalen op de sociale ladder en in haar geheel te proletariseren, de “*psychologische sleutel voor het raadsel van de dualiteit van het nationaal fascisme van de middenstrata, dat heen en weer pendelt tussen haat tegen kapitaal en haat tegen proletarisch socialisme*”, een contradictie die zich wil verschuilen door sociaal ressentiment in nationaal ressentiment om te zetten.⁴⁸ Daar wilde De Man dan ook op inspelen door in het kader van zijn plansocialisme de

48. H. DE MAN, *De socialistische idee*, p. 409. Geciteerd in: D. PELS, Hendrik De Man and the ideology of planisme, in: *Bulletin de l'Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man*, N° 16, 1989. *Colloquium De Middenstand en het Plan van de Arbeid. Toetsing van Hendrik De Man's ideeën over de middenstand in een economische crisisperiode*, p. 39.

BWP te verruimen tot een volkspartij die eveneens de nieuwe en oude middenklasse kon aanspreken en een verzameling zou worden van de antikapitalistische groepen in de samenleving.⁴⁹ Een dergelijke beslissende evolutie maakte in dezelfde periode de Zweedse sociaal-democratie onder leiding van Per Albin Hansson door, die van zijn SAP sprak als 'het huis van het volk'. Deze poging om de middenklasse van nationaal ressentiment af te houden én zijn krachtig beleden internationalisme spreken het beeld van een verrechtste, laat staan fascistische De Man tegen. Ook wanneer hij speelde met het in die dagen modieuze corporatisme betekende dit nog geen ommezwaai naar het kamp dat hij altijd bestreden had. Het verwijt dat De Man aan vele intellectuelen van zijn tijd richtte, dat zij de taal en de concepten van het nationaal-socialisme overnamen, lijkt hier tot op zekere hoogte ook wel voor hemzelf te gelden. Toch verstond hij onder corporatisme heel wat anders dan de aanhangers van de Rechtse Revolutie. Eén van hen, de jong-conservatief Leemans stond niet zonder sympathie tegenover De Mans nieuwe kijk op (het) socialisme. Doch ook De Mans boekje *Sozialismus und Nationalfascismus* onthaalde hij in 1932 nog gunstig.⁵⁰ Hij vermeldde het onder meer bij zijn hoofdstuk over de toename van irrationele factoren in zijn tijd.⁵¹ In dit verband noemde Leemans zelf de toenemende verspreiding van theorieën, die beroep deden op een mythe in een poging om orde te scheppen in het bestaande leven, gevaarlijk. Dit waren ze vooral als zij op economisch terrein werden toegepast. Een voorbeeld van zo'n mythe was Moeller van den Brucks *Das dritte Reich*. Tegenover de vage gedachten van Moeller van den Bruck kreeg De Mans benadering van het nationaal-socialisme een positieve waardering. Desondanks zou Leemans zelf meer en meer terecht komen in het vaarwater van de beweging die onder meer Moeller van den Bruck voorstond. Terwijl van De Man gezegd kan worden dat ook hij de sfeer van zijn tijd heeft opgesnoven en voor een deel in zijn eigen denken heeft verwerkt, maar toch een socialist gebleven is, stond Leemans met beide voeten in de Revolutie van rechts. Niet het minst verschilden Leemans en De Man op cruciale punten, vooral omdat Leemans, geheel en al in de geest van Hans Freyers *Revolution von rechts*, terugviel op het 'volk', 'de nationale, organische gemeenschap' voor de bestrijding van de alomtegenwoordige crisis van het interbellum. De Man daarentegen bleef ver uit de buurt van dergelijke mythologie. Victor Leemans: "*Tegen een vernietiging van 't menselijke door 't nationalistische willen we ons samen te weer stellen;*

49. D. PELS, *Hendrik De Man [...]*, p. 39.

50. V. LEEMANS, *Het nationaal-socialisme*, Brugge, 1932, p. 53 (Zeshoek. Tweemaandelijks studiereeks gewijd aan Literatuur, Kunst en Sociaal-Economie o.r.v. J. Muls, V. Leemans en R. Brulez, nr. 1).

51. V. LEEMANS, *F. Toennies en de Duitse Sociologie*, Brugge, 1933, p. 185.

ook als *De Man niet met ons staat om de nationale werkelijkheid te redden tegen den aanval van rationalistische utopieërs.*"⁵² Of: utopie versus utopie.

Samen met vele van zijn partijgenoten reageerde de Man trouwens tegen de rechtse en katholieke Vlaamse Concentratie-beweging die toen door links als een bedreiging werd aangevoeld. De Concentratie-politiek was het streven om één rechts, Vlaams en katholiek front op te richten dat de interesse kon opwekken van zowel katholieke als VNV-politici. Na de voor het VNV en Rex bijzonder succesvolle verkiezingen van 1936 werden door figuren uit de Katholieke Vlaamse Volkspartij (KVV) en het VNV zelfs gesprekken over een akkoord gevoerd, maar de eigenlijke onderhandelingen werden uiteindelijk nooit aangevat en tot een overeenkomst tussen de beide partijen is het dan ook nooit gekomen. Als antwoord op deze uitdaging van rechts én op de verstarring van de traditionele politiek organiseerden de Vlaamse socialisten op 20 en 21 maart 1937 in Antwerpen het eerste 'Vlaamsch Socialistisch Congres'. De Man was in 1933 ondervoorzitter van de BWP geworden en maakte zich klaar om de fakkel van Vandervelde over te nemen.⁵³ Vanuit die machtige positie wilde hij niet alleen het Belgische socialisme op de sporen zetten van een nieuw sociaal-economisch project, maar ook te allen prijze vermijden dat de Vlaamse kwestie, die in de Belgische politieke wereld voor steeds meer polarisatie zorgde, zou gemonopoliseerd worden door de katholieken. Al in 1929 hadden Jules Destrée en Camille Huysmans als reactie op de spectaculaire verkiezing van de oud-activist August Borms de aanzet gegeven tot het zogenaamde '*Compromis des Belges*': toen al was het principe van de ééntaligheid van de respectievelijke landsdelen Vlaanderen en Wallonië aanvaard, maar niet zonder dubbelzinnigheden aan Waalse kant.⁵⁴ Daar werd lang geijverd voor de mogelijkheid om via referenda de tweetaligheid op het niveau van gemeenten en provincies te behouden, wat uiteindelijk niet doorging. Er was ook besloten om de administratie te splitsen in eentalige staatsdiensten, waarbij voor Brussel een bijzondere regeling zou worden uitgewerkt. De jaren daarop zou de BWP meewerken aan de nieuwe taalwetgeving, maar vanaf 1933 hoefden de vlaamsgezinde socialisten niet meer op veel steun van hun Waalse partijgenoten te rekenen. Het Vlaams congres van 1937 moest aantonen dat ook de socialisten betrouwbare flaminganten waren. Het bewees in elk geval dat er onder de Vlaamse socialisten veel meer eensgezindheid heerste over waar ze met Vlaanderen naartoe wilden,

52. V. LEEMANS, *Kritiek der Sociale Beweging*, Brugge, [1931], p. 34 (Cultura).

53. M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, De Vlaamse kwestie in de sociale beweging tot 1937, in: *AMSAB-Tijdingen*, jg. 5, 1987, nr. 3-4, pp. 21-30.

54. L. WILS, *Bormsverkiezing en Compromis des Belges. Het aandeel van regerings- en oppositiepartijen in de taalwetgeving tussen beide wereldoorlogen*, in: L. WILS, *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en Geschiedenis. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij het bereiken van zijn emeritaat als hoogleraar aan de K.U. Leuven*, Leuven, 1994, pp. 321-383.

dan bij de Walen ten aanzien van de toekomst van Wallonië.⁵⁵ Vooraanstaande flaminganten als August Vermeylen, Camille Huysmans, Anseele junior en Herman Vos, kwamen aan het woord. Vos was door De Man zelf uit de Frontparij in 1933 naar de BWP gehaald en aangesteld als chef-redacteur van de studiedienst. De Man vatte de leidende gedachten samen in de slottoespraak: "*Vlaanderens economische en sociale toekomst is België's economische en sociale toekomst. Daarom hoeven wij de oplossing van de Vlaamse problemen niet buiten het raam van België te zoeken.*"⁵⁶ Maar dan moest er wel culturele en bestuurlijke autonomie komen. De Man was er wat de toekomst van Vlaanderen betrof vrij gerust in. Waar Wallonië met een overwegende zware industrie zat, daar beschikte Vlaanderen over het soort verfijnde productie met gekwalificeerde arbeidskrachten waarvoor de exportperspectieven veel gunstiger lagen.⁵⁷ België kon niet zonder dit Vlaanderen van de nieuwe nijverheden. Een minderwaardigheidscomplex, waarvoor De Man met het oog op ongewenste politieke ontwikkelingen al jaren vroeger gewaarschuwd had, hadden de Vlamingen dus niet nodig. Waarom hadden ze er dan wel aan geleden? "*Omdat wij Vlamingen, zoals mijn grootvader Jan van Beers het eens zei, een Asschepeostertaal spraken en ons daarom als een Asschepeostervolk gevoelden.*"⁵⁸ Om hen uit deze sociale én culturele achterstand te halen was dan ook een sociale én culturele beweging nodig, al hadden de Vlamingen te lang berust in een "*vertaald socialisme*". Te meten aan de "*hoedanigheid en hoeveelheid lectuur*" en "*het gewicht dat aan culturele aangelegenheden gehecht wordt*" door het socialistische volksdeel, was Vlaanderen niet meer het achterlijke gedeelte van het land. Ook dit Congres zelf bewees dat er naast een Waals ook een Vlaams socialisme bestond met een eigen aard en karakter, die bewaard moesten blijven en verder groeien. De Man wilde natuurlijk met alle geweld bewijzen dat het socialisme ook voor Vlaanderen de aangewezen weg was en dat het geenszins aan Vlaanderens eigenheid afbreuk zou doen. Maar naast dit propagandistisch motief dat ongetwijfeld achter zijn woorden schuilging, paste deze toespraak volkomen in het denken over de verhouding tussen socialisme en nationalisme dat hij al lang daarvoor ontwikkeld had. Hetzelfde gold, als hij erop wees dat er op het congres geen aanvallen te horen waren geweest op de godsdienst en niemand gesproken had over de dictatuur van het proletariaat, maar dat men het wel gehad had over de

55. A. PLETINCKX, *Van relatieve eenheid [...]*, pp. 110-111.

56. H. DE MAN, *De sociale en economische toekomst van Vlaanderen*, in: *Verslag van het Vlaamsch Socialistisch Congres op zaterdag 20, zondag 21 maart 1937 (in de zalen van de Algemeene Centrale van B.A. & G.V. Van Arteveldestraat, 17, Antwerpen)*, Deurne-Antwerpen, [1937], p. 235.

57. H. DE MAN, *De sociale en economische toekomst [...]*, p. 237.

58. H. DE MAN, *De sociale en economische toekomst [...]*, p. 241.

samenwerking van boeren, intellectuelen, middenstanders en arbeiders.⁵⁹ Het was duidelijk de bedoeling om zoveel mogelijk maatschappelijke groepen te winnen voor zijn poging om de BWP te verruimen tot een volkspartij. Maar deze onderneming zelf kwam voort uit zijn eigen welgemeende overtuiging dat het socialisme met nieuwe concepten en een nieuwe levensbeschouwing moest gaan opereren. De basis hiervoor had hij al gelegd in *De Psychologie van het Socialisme* in 1926, maar ook daarvoor was hij in verband met zijn appreciatie van de nationaliteitenkwestie al afgeweken van het marxisme. De Mans sociaal-democratie en zijn denken over volk en natie in de jaren dertig vormden één geheel. In deze slottoespraak kwam alles samen: natiedenken, socialisme en planisme. Van een echt 'nationalisme' was bij De Man nog geen sprake, maar hij wilde wel – zij het uit principe of opportunisme – ruimte laten voor een gematigd 'nationaal bewustzijn' in verbinding met een sociaal bewustzijn.

Op hetzelfde congres had August Vermeylen er geen twijfel over laten bestaan dat zijn flamingantisme iets anders was dan het romantische nationalisme.⁶⁰ Dit had het over de 'volksziel', over het volk als lichaam, waarbij de taal gans het lichaam was. Dit soort volksmystiek mondde uiteindelijk uit in racisme. Vermeylen had nog een andere reden om zich tegen een te dweperig nationalisme te keren: federalisme (toen nog een *radicale* Vlaamse eis) zou leiden tot een onafhankelijk Vlaanderen en dat Vlaanderen zou katholiek en corporatistisch zijn. Dit laatste had bij Vermeylen en zijn geestesgenoten een ongunstige want reactionaire klank en werd in verband gebracht met het fascisme. Wat bij Vermeylen dus meespeelde om te wijzen op de relativiteit en de vage, abstracte betekenis van het begrip 'nationale eigenheid' en het dus te houden bij culturele autonomie, was de angst van het socialisme om in een onafhankelijk en nog overwegend katholiek Vlaanderen geminoriseerd en zo gemarginaliseerd te worden. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat De Man niet achter deze opstelling van Vermeylen stond, zij het dan dat er een spanning aanwezig was tussen Vermeylens afwijzing van het federalisme en De Mans eigen ideeën (van 1931 en van 1937) die toch in de richting van één of andere vorm van federalisme leken te wijzen. Het zou interessant zijn om na te gaan of hierover achter de schermen tussen De Man en Vermeylen (en anderen) werkelijk onenigheid bestond of dat het enkel om onnauwkeurig taalgebruik ging. Niet alleen De Mans slottoespraak, waar nog sprake kon zijn van politieke berekening, maar ook zijn vroegste teksten laten er geen twijfel over bestaan dat de volksmystiek ook hem volkomen vreemd was. Nog op 11 juli 1938 riep hij in zijn slotrede op de Guldensporenviering in Kortrijk op, een front te

59. H. DE MAN, *De sociale en economische toekomst [...]*, p. 242.

60. A. VERMEYLEN, *Vlaanderen in het kader van België*, in: *Verslag van het Vlaamsch Socialistisch Congres [...]*, pp. 219-226.

vormen tegen de ontaarding van de Vlaamse beweging tot nationaal fanatisme, sociaal-imperialisme of nationalistisch separatisme.⁶¹ Zoals er in 1302 geen tegenstelling had bestaan tussen het Waalse en het Vlaamse volk, maar tussen de kapitalistische minderheid van Leliaerts en de democratische volksmassa van Klauwaarts, moest ook nu de tegenstelling in sociale termen worden gezien.

Toen De Man in 1935 in de eerste regering-Van Zeeland was gestapt had hij gehoopt zijn politieke en sociaal-economische hervormingen gestalte te kunnen geven. Toen de tweede regering-Van Zeeland ten val kwam, was hij met de indruk achtergebleven dat van zijn plannen niet veel in huis was gekomen en ook niet zou komen. De katholieke coalitiepartner was in zijn ogen teruggeschrokken voor een al te diepgaande aanpak. Terwijl de beide regeringen-Van Zeeland door hun dirigistische politiek al de tendens van de tijd naar meer staatsinterventie en een sterker uitvoerende macht waren gevolgd, zou De Man na 1937 nog grotere vraagtekens plaatsen bij de bestaande parlementaire democratie. Samen met Paul Henri Spaak had hij het over 'het nieuwe socialisme' of ook wel 'het nationale socialisme'. Daarmee bedoelde hij *"un socialisme qui essaie de réaliser tout ce qui est réalisable dans le cadre national, au lieu de se réfugier sur le terrain commode d'un internationalisme platonique et, enfin, un socialisme qui s'inspire, non point des intérêts d'une seule catégorie sociale, mais de l'intérêt commun de l'immense majorité des citoyens de chaque pays."*⁶² Dit nationale socialisme wilde hij echter wel duidelijk onderscheiden weten van eng nationalisme: *"Je tiens autant à être un bon Européen, et un bon citoyen du monde, qu'à être un bon Belge."*⁶³ Desalniettemin riep een term als 'nationaal socialisme' vervelende connotaties op. Wanneer De Mans cultuurnationale ingesteldheid dergelijke connotaties niet kon versterken, dan geldt dat niet helemaal voor de politieke stijl die hij zich vooral na 1937 begon aan te meten. Een en ander bleek onder meer uit het maandblad *Leiding* dat als doctrine-tijdschrift van de Vlaamse socialisten vanaf 1939 verscheen en onder de leiding stond van De Man zelf.⁶⁴ In Wallonië vond het zijn tegenhanger in *La Revue Socialiste* onder leiding van Max Buset, die ideologisch op een ander spoor zat dan De Man. (Buset zou in 1940 wél naar Londen gaan.) In datzelfde jaar 1939 was De Man voorzitter geworden van een aftakelende BWP waarin hij zelf niet meer geloofde.⁶⁵ De artikels in *Leiding* ademden die geest uit en beantwoordden niet aan ieders overtuiging binnen de partij.

61. H. DE MAN, Slotrede op de Socialistische Guldensporenviering. Academische Zitting in het stadhuis van Kortrijk 11 juli 1938, in: *Bulletin de l'Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man*, N°16, 1989, p. 77.

62. P.H. SPAAK en H. DE MAN, *Pour un socialisme nouveau*, Bruxelles-Paris, 1937, p. 21.

63. P.H. SPAAK en H. DE MAN, *Pour un socialisme [...]*, p. 31.

64. H. BALTHAZAR (ed.), *Hendrik De Man. Persoon en ideeën. V. [...]*, pp. 269-270.

65. H. BALTHAZAR (ed.), *Hendrik De Man. Persoon en ideeën. V. [...]*, pp. 269-270.

Zijn keuze voor de Nieuwe Orde in 1940 wordt op die manier wel beschouwd als het doorslaggevende bewijs voor de Mans 'ruk naar rechts'. Voorzichtigheid is echter geboden. Wij geloven dat De Mans standpunten tijdens de Tweede Wereldoorlog, en dan met name in verband met het ten top gedreven nationalisme, een en ander in het juiste perspectief stellen.

Nieuwe Ordes

De Man heeft in tegenstelling tot de regering Leopold III gesteund in zijn beslissing om te capituleren en bleef de koning bijstaan in de dagen na de overgave. Beide mannen leken elkaar te vinden in hun streven naar nieuwe politieke en maatschappelijke formules. Allicht heeft De Man gemeend aan de zijde van Leopold III eindelijk een beslissende rol te kunnen spelen in de Belgische politiek. Op 28 juni 1940 maakte De Man officieel de ontbinding van de BWP bekend. Hij was er als zovelen van overtuigd dat de Duitse overwinning een feit was en hij lijkt tevens werkelijk geloofd te hebben dat Hitler in staat én bereid was om Europa te verenigen en het nationalisme van vóór de oorlog te overstijgen. Als intiem raadsman van de koning stelde hij op diens vraag een politiek programma op dat in het vacuüm van de nederlaag een politieke toekomst moest ontwerpen voor België in het Europa van Hitler.⁶⁶ Het werd echter nooit verspreid. Vooral de punten zeven en negen interesseren ons hier: het eerste bepaalde namelijk dat de nationale eenheid moest bewaard blijven én er volstreekte gelijkheid alsook culturele autonomie voor de taalgemeenschappen van het land zouden komen, het andere dat het ras moest beschermd worden en het aantal in België aanwezige vreemdelingen gradueel gereduceerd, mét respect voor de humanitaire eisen en zonder enige illegale actie. De Man leek hier te neigen naar het 'nieuwe Belgische nationalisme' dat sinds de jaren vóór de oorlog in bepaalde (rechtse) kringen weer in de mode was gekomen. Ging zijn streven naar Europese eenheid en internationale, zelfs supranationale samenwerking hieronder lijden? We geloven het niet, al zou de De Man van 1931 hier misschien wel niet hetzelfde ontwerp gemaakt hebben.

De ervaringen in bezet België zouden hem uiteindelijk van al zijn illusies beroven. Hij moest vaststellen dat de Duitsers, in weerwil van wat de militaire gouverneur von Falkenhausen beweerde, geen evenwichtige houding aannamen tegenover de Vlamingen en de Walen en dat zij neigden naar een herhaling van de Flamenpolitiek van 1914-18.⁶⁷ Bovendien was hij niet blind voor de dreiging van een Vlaams en/

66. M. BRÉLAZ, *H. De Man. Le "dossier Léopold III" et autres documents sur la période de la seconde guerre mondiale (réunis, présentés et édités par M. Brélaz)*, Genève, 1989, p. 175.

67. M. BRÉLAZ, *Léopold III et Henri De Man*, Genève, 1988.

of Waals separatisme. Tegenover Robert Capelle, de secretaris van Leopold III, zou hij verklaard hebben dat hij bij de Duitsers gepleit had om zich te matigen in de Belgische nationaliteitenkwestie en dat hij hen ervoor had gewaarschuwd niet in zee te gaan met extremisten.⁶⁸ Met die laatste bedoelde hij zowel het VNV, dat opkwam voor een zelfstandig Vlaanderen in een door Duitsland gedomineerd Europa, als de SS-Vlaanderen en de DeVlag, die de aanhechting van Vlaanderen bij het Duitse Rijk nastreefden. Er was De Man veel aan gelegen *zijn* versie van de Nieuwe Orde door te drukken. En dat deze versilde van die van vele anderen, die ook druk in de weer waren om invloed te krijgen op de Duitse bezettingspolitiek, was evident. Zo diende er ook nog rekening gehouden met Léon Degrelle die droomde van een groot België onder zijn persoonlijke leiding. De matigende rol die De Man temidden van al die politieke avonturiers poogde te spelen zou mee ingefluisterd zijn door Abetz, de Duitse ambassadeur in Parijs en voorstander van een gematigde Duitse politiek, onder meer ook ten aanzien van het verslagen Frankrijk.⁶⁹ Die zou De Man gevraagd hebben Degrelle tot politieke terughoudendheid aan te zetten. Het blijft de vraag of dat de bedoeling was die schuil ging achter het akkoord dat De Man en Degrelle in augustus 1940 sloten. Daarin spraken ze zich samen uit voor de afschaffing van het bestaande politieke regime, voor de bevrijding van de koning en het herstel van zijn functies en voor de oprichting van een eenheidspartij. Een programma dat dus gekleurd was door het dan geldende autoritarisme. Maar van belang is het om De Mans weigering te onderstrepen om met de Vlaams-nationalistische leiders in zee te gaan.⁷⁰ De nationalistische piste die zij wilden bewandelen was niet dezelfde die de Man koos om de Nieuwe Orde te bereiken: De Man bleef in zijn antinationalisme op die manier bijzonder consequent. Meer nog: zijn geloof in 'een' Nieuwe Orde moet mee vanuit dit standpunt begrepen worden. Dat geloof werd nog versterkt doordat hij meende, zoals hij op 10 juli 1940 aan Capelle liet weten, dat von Ribbentrop en Abetz gewonnen waren voor het behoud van België.⁷¹ In zijn ogen stuurde zelfs Hitler aan op een Europese federatie en zou die ten aanzien van Frankrijk een revanchepolitiek uitsluiten. De Man wilde hieraan zijn bijdrage leveren door de poging om de 'Nationale Bond Vlaanderen' op te richten, die verschillende personen en organisaties in één Vlaamse beweging zou verenigen en die positief stond ten aanzien van het nationaal-socialisme en een federaal België in de Europese economische en politieke gemeenschap.⁷² De bedoeling was een tegengewicht te bieden voor het VNV dat anders een monopolie dreigde te

68. M. BRÉLAZ, *Léopold III et [...]*, p. 216.

69. M. BRÉLAZ, *Léopold III et [...]*, pp. 214-217.

70. M. BRÉLAZ, *Léopold III et [...]*, p. 219.

71. M. BRÉLAZ, *Léopold III et [...]*, p. 220.

72. M. BRÉLAZ, *Léopold III et [...]*, p. 232.

verwerven over de Vlaamse beweging. Het initiatief stuitte echter op een veto van de bezetter. In Wallonië was een parallelle beweging, de 'Mouvement socialiste et royaliste de la Belgique romane', ontworpen om Rex het hoofd te bieden. De Man gaf ook zijn steun aan een éénheidsvakbond voor elk van de taalgemeenschappen. In een rede, die op 20 april 1941 in Antwerpen, op 30 april in Brussel, op 4 mei in Charleroi en twee dagen later in Luik werd uitgesproken en ook afgedrukt werd in een niet gedateerde uitgave van *Le Travail* (waarschijnlijk in mei 1941), maakte De Man andermaal duidelijk wat hem voor ogen stond: een cultureel en administratief gesplitst België met één regering en één koning. Om de minorisatie van één van beide taalgroepen te voorkomen mochten de beslissingen over gemeenschappelijke belangen niet op basis van het individueel kiesrecht tot stand komen, maar moest de administratieve eenheid van Vlaanderen tegenover die van Wallonië gerespecteerd worden. Een regeling die enigszins vergelijkbaar is met de 'grendels' die in de grondwet werden ingeschreven bij de herziening van 1970. Alles wat herinnerde aan de hegemonie van het Frans in België diende te verdwijnen en de Vlamingen moesten zich in Brussel even thuis voelen als de Franstaligen. De hoofdstad moest daartoe hervormingen ondergaan. Wat de kansen op realisering van De Mans Nieuwe Orde-project waren, maakte de waarschuwing van de Duitse bezettingsoverheid en het aan De Man opgelegde verbod op elke politieke actie duidelijk. Ook aan De Mans rapport aan de Duitsers, waarin hij erop wees dat de eenzijdige steun van de *Militärverwaltung* aan de Vlaams-nationalisten een averechts effect had op de Vlaamse en Waalse bevolking, die de koning beschouwde als symbool van België's eenheid en als antithese van Duitsland, werd geen gevolg gegeven.⁷³ Het is zelfs niet met zekerheid geweten of het werkelijk werd doorgestuurd naar het hoofdkwartier van Hitler.

Dezelfde strekking als De Mans gekende beoordeling van het Vlaams-Waals probleem was te lezen in zijn artikel *Belgien als europäisches Problem*, dat op 2 en 3 april 1942 in een vijftiental Duitse tijdschriften verscheen.⁷⁴ De Mans originele titel suggereert dat het oude België als model kon dienen voor hoe het niet moest en een hervormd België voor hoe het wel moest met de verhouding van nationaliteiten in de rest van Europa. De Duitse censuur gaf het echter een heel andere wending met de gewijzigde titel: *Abstieg der belgischen Demokratie*. België had afgedaan en alleen de nationaal-socialistische politiek kon uitkomst bieden. Het diepe onbegrip tussen De Man en de Duitse beleidsmakers kan niet beter geschetst worden. Vooral De Man leek het slachtoffer van een ernstig misverstand en van dromerige toekomstprojecten. Op een enkele, weliswaar niet te verwaarlozen, accentverschuiving na, vooral dan wat betreft de sterker dan ooit beklemtoonde nationale

73. M. BRÉLAZ, *Le dossier [...]*, p. 260.

74. M. BRÉLAZ, *Le dossier [...]*, p. 275.

eenheid van België, de rol van de koning en het xenofobe sentiment dat bijvoorbeeld spreekt uit punt zeven van bovenvermeld ontwerp, blijft De Mans opstelling inzake de nationaliteitenkwestie consequent met zijn vooroorlogse opstelling. In hoeverre zijn socialisme in essentie hetzelfde gebleven is doorheen al die jaren is een kwestie die hier niet behandeld kan worden en stellig veel stof tot discussie geeft. Een gematigd nationalisme kon in zijn ogen zowel tegemoet komen aan de noden van de verdrukte cultuurgemeenschappen en tegelijk het pad effenen naar een Europese of zelfs mondiale eenheid en samenwerking. De politieke realiteit liet hem geen hoop en ontgoocheld trok hij zich in 1942 – dus al in een ver gevorderd stadium van de oorlog en van zijn eigen collaboratie – terug in de Haute Savoie. Daar maakte hij voor zichzelf een stand van zaken op van de ontwikkelingen in Europa en de wereld. Het leidde tot zijn *Réflexions sur la Paix*, die de embryonale vorm was voor het boek dat hij in Genève – Zwitserland was vanaf 1944 zijn nieuwe en definitieve ballingsoord – in 1946 zou laten verschijnen: *Au delà du nationalisme*.⁷⁵ De titel zelf (*Jenseits des Nationalismus*) en enkele kernideeën verschenen al in 1943 in de *Europäische Revue*.⁷⁶ Het was een afrekening, niet alleen met nazi-Duitsland en het fascisme, maar ook met de democratieën die in zijn ogen op hun manier ‘gefasciseerd’ waren. Het nationalisme en fascisme na 1945 overwonnen? Hij zag het onverminderd voortleven, niet het minst in het ‘anti-fascisme’ van de overwinnaars.

De kern van de inzichten die De Man hier etaleerde wijkt niet af van wat hij over de verschijnselen fascisme en nationalisme schreef in de jaren dertig, maar het geheel won wel aan scherpte, vooral waar het om de beoordeling ging van de ‘democratische’ wereld. De Mans analyse was zo scherp en soms ook raak omdat hij na 1940 een *outsider* was geworden. De afstand die hem als banneling en buitenstaander scheidde van de rest van Europa en heel wat verbittering veroorzaakte deed hem fenomenen en verbanden zien die voor anderen niet zichtbaar waren. Het fascisme en zijn ontspoorde nationalisme waren voor hem als het ware een vergrotende en deformerende spiegel waarin de eigen sinistere en niet-democratische trekjes van de ‘goede’ kant monsterlijk vergroot werden. De Man presenteerde de totalitaire regimes als een schrikbarend zelfportret van Europa, het westen en de wereld dat weliswaar wel wat was aangedikt, maar allerminst als karikatuur of parodie bedoeld was. De identificatie die De Man hier doorvoerde

75. H. DE MAN, *Au delà du nationalisme. Vers un gouvernement mondial*, Genève, 1946. Vertaald door J. CAPELLE, *Voorbij het nationalisme*, Edegem, 1988. Voor de ontstaansgeschiedenis van dit werk baseren we ons op: H. BALTHAZAR (ed.), *Hendrik De Man [...]*, p. 483; deze inleiding gaat vooraf aan de vertaling van het tweede hoofdstuk: *Liquidation ou triomphe du fascisme?* (Nederlands-talige vertaling: *Liquidatie of triomf van het fascisme*) in de vermelde verzameluitgave van De Mans geschriften (pp. 481-523).

76. H. DE MAN, *Jenseits des Nationalismus*, in: *Europäische Revue*, jg. 19, 1943, nr. 1, pp. 5-15.

tussen het fascisme en de democratie in het westen verheldert ook zijn keuze van 1940: waarvoor hij ook koos, voor Hitler of Londen, bleef eigenlijk hetzelfde, beide wegen waren even goed of even slecht voor de realisering van zijn Nieuwe Orde. Het verrotte kapitalisme en parlementarisme straalden dan nog minder geloofwaardigheid uit dan het overwinnende Hitler-Duitsland.

Zijn aanklacht was allicht ook bedoeld als vergoelijking achteraf van de doodlopende politieke weg die hij gevolgd was. In zijn politieke handelen beantwoordde hij daarbij meer aan zijn eigen beschouwingen uit *Au delà du nationalisme* dan hijzelf waarschijnlijk wilde toegeven. De niet-democratische weg tot het bereiken van zijn 'ware' democratie, een op zich al dubieus begrip, vertoonde geen identiteit meer met het nagestreefde doel. Interessant is overigens dat De Mans ontleding van de niet-democratische afdwalingen van het westen werd uitgevoerd vanuit een argwaan tegenover de massa: zij is altijd de draagster, zowel van een heetgebakerd nationalisme als van andere problematische bewegingen.

De Mans pessimistische visie was niet alleen door zijn isolement en door zijn ontgoochelende ervaringen gevoed. Ook niet door het feit dat het Belgische gerecht hem wegens collaboratie bij verstek tot een gevangenisstraf van twintig jaar en onzetting uit zijn burgerrechten had veroordeeld en hij een bijkomende sanctie had opgelopen omdat hij als veroordeelde geen geschriften mocht publiceren. Onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog verzeilde de wereld in een nieuwe, zij het 'koude' oorlog. Een pessimisme zoals De Man in zijn laatste jaren ontwikkelde was niet nodig om met scepsis de toekomst tegemoet te zien. Voor een uitweg uit het nieuwe nationalisme en 'fascisme' na 1945 greep De Man terug naar de ideeën die hij al in 1931 had verkondigd: een contractmatig verkeer en contractuele vrede tussen de verschillende landen in de wereld, die best samen een wereldunie zouden gaan vormen.⁷⁷ Een Europese federatie zag De Man niet zitten, want die zou dan weer een blok gaan vormen tegen andere federaties. Zoals De Mans standpunt met betrekking tot het nationalisme in feite onveranderd was gebleven, zo zag hij in de Britse Labourpartij die in 1945 met Attlee aan de macht kwam de realisering van zijn eigen droom: een brede volkspartij én een partij die nationale gezindheid wist te koppelen aan supra-nationale doelstellingen, helemaal zoals hij het gepland had met zijn 'nationale socialisme'.⁷⁸ De Vlaamse beweging schijnt hem bij dat alles niet veel meer te hebben beziggehouden, al had hij daarover tevoren zeker wel zijn woordje gezegd.

OLIVIER BOEHME

FRANKRIJKLEI 120, B-2000 ANTWERPEN

77. H. DE MAN, *Au delà du nationalisme [...]*, pp. 165 ev.

78. H. DE MAN, *Au delà du nationalisme [...]*, pp. 239-240.